

Religijsko pjesništvo Silvija Strahimira Kranjčevića

Grgat, Ivan

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:877047>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-17**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

**SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI
FILOZOFSKI FAKULTET**

IVAN GRGAT

RELIGIJSKO PJESNIŠTVO SILVIJA STRAHIMIRA KRANJČEVIĆA

ZAVRŠNI RAD

Pula, 2017.

SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI
FILOZOFSKI FAKULTET

IVAN GRGAT

RELIGIJSKO PJESNIŠTVO SILVIJA STRAHIMIRA KRANJČEVIĆA

ZAVRŠNI RAD

JMBAG: 0303052777, redoviti student

Studijski smjer: preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti

Predmet: Hrvatska književnost romantizma i realizma

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: filologija

Znanstvena grana: kroatistika

Mentor: doc. dr. sc. Daniel Mikulaco

Sumentorica: dr. sc. Dubravka Dulibić – Paljar, v. asist.

Pula, 2017.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Ivan Grgat, kandidat za prvostupnika hrvatskog jezika i književnosti ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli 11. rujna 2017.

Student

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Ivan Grgat dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom Religijsko pjesništvo Silvija Strahimira Kranjčevića koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama. Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Potpis

U Puli 11. rujna 2017.

SADRŽAJ

UVOD	6
RELIGIJSKA KNJIŽEVNOST	6
BISKUP ANTUN MAHNIĆ I ČASOPIS HRVATSKA STRAŽA	11
RELIGIJSKO PJESNIŠTVO HRVATSKE MODERNE	13
SILVIJE STRAHIMIR KRANJČEVIĆ	15
ANALIZA KRANJČEVIĆEVOG RELIGIJSKOG OPUSA.....	18
SILVIJE STRAHIMIR KRANJČEVIĆ I JANKO POLIĆ KAMOV	28
ZAKLJUČAK.....	31
LITERATURA.....	32
SAŽETAK.....	33
ABSTRACT	34

UVOD

Književnost je sama po sebi vrlo složena umjetnost. S jedne strane predstavlja umjetničke kreacije te naglašava estetski doživljaj, dok s druge strane u sebi sadrži duhovni i društveni život određenog vremena i prostora. Odras ideoloških, društvenih i političkih promjena uvijek je prisutan i u samoj književnosti. Književnost kao takva nije čvrsta forma koju možemo jednolično prikazati, nego je, kao što smo rekli, podložna promjenama te nam uvijek nudi drugačiji pristup i drugačija gledišta. Isto tako, ono što se jako često proteže kroz književnost općenito je i religiozna problematika. Tema ovog rada obuhvaća nekoliko posljednjih desetljeća 19. stoljeća i početak 20. stoljeća, koje sa sobom donosi, kako primjećuje Drago Šimundža, vrijeme koje je bilo "literarno nemirno i religiozno prijeporno. Ideje su se miješale i okolnosti mijenjale. Književnost je sve to bilježila. Zanimale su je stvarnosti i pomišljenosti. I ono što se događalo u svijetu i životu, i ono što su proživljavali sami književnici."¹ Turbulentno vrijeme, podložno društvenim i religijskim promjenama, potaknulo je i naše zanimanje za ovu temu. Analizirajući to razdoblje, nailazimo na različita religijska shvaćanja čovjeka kao pojedinca te društva kao cjeline. Prepoznat ćemo čvrsta i jasna stajališta, ali isto ćemo se tako susresti i s religioznošću i areligioznošću, sa skeptičnim razmišljanjima i agnostičkim stajalištima. Sve to obilježava život i djelo Silvija Strahimira Kranjčevića, jednog od najaktivnijih književnika toga razdoblja. Kao pjesnika, zanimale su ga tegobe i teškoće njegovog naroda, a u svojim se pjesama izražavao antičkim i biblijskim simbolima iz povijesti kršćanstva i židovskog naroda. Tim je simbolima odijevao temeljna ljudska pitanja o svemiru, životu, smrti, o Bogu, vjeri, ljubavi, grijehu i mnogim drugim temama. Sve te vizije njegove poezije izrasle su upravo iz tog političko i društveno nestabilnog vremena kraja 19. i početka 20. stoljeća kojeg je Kranjčević doživljavao s očajavanjem i proživljavao ga svojim snažnim pjesničkim senzibilitetom.

¹ Šimundža, Drago: *Bog u djelima hrvatskih pisaca*; Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

RELIGIJSKA KNJIŽEVNOST

Naša književnost ide paralelno s prvim biblijskim prijevodima sa samog početka pokršćavanja Hrvata. Kao što opisuje Drago Šimundža, najstariji latinski natpisi na starohrvatskim crkvama i oltarnim pregradama, na krstionici kneza Višeslava i grobnici kraljice Jelene, svjedoče o književnoj stilizaciji i biblijskoj inspiraciji naših najstarijih literarnih tekstova. Iako je zub vremena mnoge uništio,“ naglašava Šimundža,“jedan se, veoma znakovit, sačuvao i na hrvatskom jeziku, na Bašćanskoj ploči, s kraja 11. stoljeća, koju godinu nakon smrti kralja Zvonimira. S njim i njegovim zazivom „V ime Otca i Sina i Svetoga Duha“ započinje povijest hrvatskog književnog jezika i cjelokupne hrvatske književnosti.“² Upravo je ta invokacija utrla religiozni put našoj književnosti s kojeg nikada nije sišla. Tako je srednjovjekovna književnost prepuna vjerskih tekstova i svetačkih legendi. Hrvatski književnici humanizma i renesanse, iako okrenuti svjetovnoj tematici, slijedili su inspiraciju navedenog religijskog zaziva. Najbolji primjer nam je naš najznačajniji humanističko – renesansni pisac i otac hrvatske književnosti Marko Marulić koji se izravno nadahnjivao Biblijom. Iako su se stilovi mijenjali, širili okviri i stvarala nova razdoblja, Biblija i vjerska nadahnuća su i dalje bili nepresušno vrelo inspiracije i književnicima nakon Marulića. To su pisci poput Ivana Gundulića, Ivana Bunića Vučića, Ivana Belostenca, Juraja Habdelića, fra Andrije Kačića Miošića, Matije Antuna Relkovića, Ivana Mažuranića, Petra Preradovića ili Augusta Šenoe. No, svejedno, konac 19. i početak 20. stoljeća sa sobom donosi i neke druge već spomenute poglede, vjerska preispitivanja i kritiku. Pojavili su se novi stilovi, koji doduše nisu mijenjali duhovne okvire jer je kršćanska supstanca ostala trajna i od nje se uvijek polazilo, ali su se počele postavljati različite liberalne opcije te se budili ateistički prijevori i sumnje. Tako su se u našoj književnosti i kulturi uz religijska gledišta, pomalo počele učvršćivati i druge svjetonazorske opcije poput agnosticizma, nihilizma pa sve do samog ateizma. Prijelomno je razdoblje bilo kraj 19. stoljeća kada su se naši studenti iz Praga i Beča, pod utjecajem modernističkih tendencija počeli izravno suprotstavljati vjerskim, etičkim pa i odgojnim i nacionalnim stajalištima. Na taj način su se željeli osloboditi jednostranih pogleda i tako proširiti svoje vidike. Religiozna tematika u novijim razdobljima hrvatske književnosti postaje

² o. c. str. 15.

sve složenija. Razlog tome je što predmet književne obrade nije više samo zatvoren u vjersku motiviku i ograničen kršćanskim nadahnućima, već dobiva nove i šire okvire. Književnici su se u svojim djelima popeli na jednu višu razinu gdje ljudske probleme podižu na razinu teoloških razmišljanja. Problem književnosti 20. stoljeća jest zapravo problem samog čovjeka koji je postao svjestan sebe i svojih mogućnosti, a takav je čovjek životno nemiran i sudbinski nesiguran. Književnici tog vremena se počinju stoga baviti tematiziranjem vlastite egzistencije, mučnih vlastitih životnih iskustava i općenito ljudske patnje te tako dolaze do zaključka da se čovjek u književnosti 20. stoljeća zapravo doživljava kao stranac u vlastitom prostoru. Sve to potaknulo je čovjeka da postavi i pitanja vezana uz Boga. Bog se u književnim djelima tražio ili osporavao, a u toj vrtnji traženja Boga, čovjek je zapravo tražio ili osporavao samog sebe. Iz tog su razloga čovjek i njegova sudbina postali sastavni dio religiozne problematike koja se u različitim oblicima javlja u književnim formacijama. Sve te društvene promjene, preispitivanja vlastite sudbine i Boga, posljedica su industrijske revolucije koja je temeljno obilježje 19. stoljeća. Industrijska revolucija unijela je promjene u sve važne segmente ljudskog života poput komunikacije, industrijske organizacije, proizvodnje, transporta te promjene u društvu i kulturi. S tim promjenama došlo je do populacijske eksplozije, stvaranja gradova i urbanih sredina, pojava društvenih elita, promjena u poljoprivrednoj proizvodnji i slično. No svakako ne smijemo zaboraviti to da su te promjene osim pozitivnih učinaka na ljudski život, sa sobom donijele i vrlo bolna iskustva poput velikog broja siromašnih te velikog broja najamnika te iskorištenih radnika. Jedna od najznačajnijih strategija za stvaranje novog društvenog poretka i rješavanje društveno – političkih problema bio je liberalizam. Predstavnici tog pravca oslanjali su se na napredak znanosti koji bi racionalno objašnjavao bit svega postojećeg. S druge strane, liberalizam se postupno otklanjao od svih kršćanskih vjerovanja. Iako sam naziv liberalizam u sebi sadrži riječ slobodu, taj pravac je ipak bio posljedica političke slobode koja je svojim zakonima regulirala pravo naroda na neovisnost, pravo na izbor religije, slobodu tiska i slično. Kada je riječ o pravu naroda na samostalnost, upravo su Hrvati u 19. stoljeću sve svoje snage usmjeravali prema borbi za ujedinjenje i neovisnost. Hrvatske zemlje su u to vrijeme bile ne samo cestovno i željeznički izolirane, nego politički i duhovno udaljene.

Suočeni s jedne strane s razjedinjenošću, a s druge s osjećajem zajedništva, u Hrvata su se u različitim razdobljima javljali politički programi za prevladavanje razjedinjenosti i ostvarenje zajedništva. Štoviše, među njima je uvijek bilo pristaša uz teorije koje su to zajedništvo proširivale na sve Slavene ili barem na one s kojima su Hrvati bili jezično bliži, ponajprije sa Srbima. Crkveni ljudi, poput srijemsko – bosanskog biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1815. – 1905.), kanonika Franje Račkog (1828. – 1894.) i dr., služili su se takvim ideološkim projektima u zauzimanju za jedinstvo hrvatskog naroda. Pritom su crkveni ljudi posezali za idejom sjedinjenja kršćanskih Crkava, što je u ideološkome sustavu sveslavenske uzajamnosti i slavenskoga otpora germanizaciji nerijetko imalo više politički, nego religijski karakter.³

U drugoj polovici 19. stoljeća ideja o hrvatskoj samostalnosti postajala je sve jača i jača, a temeljila se na projektima koje su izradili Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Katolička Crkva podržavala je tu ideju i takav politički program. Katoličko svećenstvo bilo je jako aktivno te su postigli vrlo dobar rezultat na izborima 1897. godine, iako su vladini krugovi to nastojali spriječiti. Oni su bili okupljeni oko dnevnika *Obzor* i ideje za koju se zalagao biskup Strossmayer. To je bio savez *domovinaških pravaša* i *obzoraša* koji je svoje temelje gradio na kršćanskim katoličkim načelima. Krajem 19. stoljeća, tadašnji papa Lav XIII. htio je da katolici posebnim vjerskim očitovanjem obilježe taj događaj prijelaza stoljeća u stoljeće te je 1900.-u godinu proglasio jubilarom. Tada su hrvatski katolici organizirali svečano hodočašće u Rim te priredili posvetu hrvatske mladeži Srcu Isusovu što je iritiralo liberalno raspoložene krugove.⁴ 3. rujna 1900. bio je dan otvaranja Prvog hrvatskog katoličkog sastanka, a Zagreb je bio okičen mnoštvom hrvatskih trobojnica. Taj svehrvatski katolički susret bio je od velike važnosti za Hrvate katolike jer je Katolička crkva krajem 19. stoljeća bila progonjena i kritizirana sa svih strana. Katolici u Hrvatskoj tada su postali svjesni da višestoljetna borba za opstojnost Crkve nije bila uzaludna. Težili su tome da Katolička crkva, kao jedina prava reprezentantica kršćanstva nastavi i u novom stoljeću prožimati svojim duhom, kako svakog pojedinca tako i društvo u cjelini. Utjecaj hrvatske stranke prava, kojoj je pripadao i naš Silvije Strahimir Kranjčević, umanjio se nakon rascjepa stranke 1895. godine te se stranka podijelila na dvije

³ Krišto, Jure: *Hrvatski katolički pokret 1903. – 1945.*; Glas Koncila; Zagreb, 2004.

⁴ Božidar NAGY, Stota obljetnica posvete hrvatske mladeži Srcu Isusovu 1900. Godine, u: *Hrvatski katolički pokret*, 143 -158.

frakcije. S jedne strane *domovinaši* koji su pokušali koalirati s *obzorašima* kao što je to bilo pred izbore 1897. te *frankovci* koji su se zalagali za ideje kršćanskih socijala.

BISKUP ANTUN MAHNIĆ I ČASOPIS HRVATSKA STRAŽA

Uz aktivnu skupinu oko katoličkog dnevnika *Hrvatstvo* pojavile su se i nove stranke i pokreti. Braća Radić osnovali su Hrvatsku seljačku stranku, a Naprednjaci su osnovali Naprednu stranku. Posebnu ulogu u to vrijeme imao je krčki biskup slovenskog podrijetla Antun Mahnić. On je težio odgoju nove generacije katoličkih pregalaca koji bi bili sposobni suprotstaviti se liberalnoj navali. Prije službe biskupstva bio je odgajatelj bogoslov, od 1880. do 1896. predavao je teologiju na bogoslovnom učilištu u Gorici. Uvijek se nazivao Hrvatom te je svoje članke potpisivao hrvatskim oblikom svog imena. U svojim očekivanjima i svojem radu težio je savršenstvu gdje je stvari dijelio na crno i bijelo, na dobro i zlo. Vjerovao je da čovječanstvo živi u vjeri ili nevjeri, u taboru Krista ili u đavolskom taboru.

Uvjeren u sposobnost ljudskog razuma da dokuči istinu i siguran kako se ona nalazi u njegovoj Crkvi, svojom je istinom sudio o književnosti, umjetnosti i o svim drugim granama ljudskog zanimanja, uključujući, dakako, i politiku.⁵

Nije želio da se svećeništvo puno miješa u politiku, jedino samo kada bi se branila i promicala načela katoličke vjere. Smatrao je da je za vjernike najgori neprijatelj liberalizam koji je nastojao Katoličku crkvu isključiti iz javnog života. Za vrijeme protumađarskih pobuna 1903. godine kada je Khuen – Hedervary napustio bansku stolicu i Hrvatsku, biskup Mahnić je pokrenuo časopis *Hrvatska straža* čiji je prvi urednik bio dr. Ante Alfrević, profesor bogoslovije iz Splita. Uvodni članak objasnio je razloge pokretanja časopisa. „Posljedak... trajnog proučavanja prilika, u kojima se danas nalazi javni naš život.“⁶ Urednik časopisa i njegov mentor smatrali su da se protukršćanska struja koja je dolazila sa Zapada uvukla i među Hrvate te da se ruglu izvrću najsvetija kršćanska otajstva te da se negiraju kršćanske nauke. Pokretači *Hrvatske straže* bili su svjesni da će naići i na kritike u hrvatskom društvu. Prigovaralo im se da su fanatici i razbijači narodnih snaga. Na prigovore da su razbijači hrvatskog naroda, odgovarali su tako ističući da su protivnici kršćanstva zapravo ti koji razjedinjuju hrvatski narod koji je uvijek bio kršćanski. Među najžešćim kritičarima *Hrvatske straže* bio je riječki *Novi list* te još zagrebački *Pokret* i *Savremenik*, splitsko *Jedinstvo*, dubrovačka *Crvena Hrvatska* i osječka *Narodna*

⁵ Krišto, Jure: *Hrvatski katolički pokret 1903. – 1945.*; Glas Koncila; Zagreb, 2004.

⁶ UREDNIŠTVO, *Hrvatska straža*, HS, 1/ 1903., br.1, 1-9.

obrana. Biskup Antun Mahnić svojim djelovanjem imao je snažan utjecaj i van svoje male biskupije. Uz svog mladog svećenika Ivana Butkovića, bio je jedan od glavnih inicijatora organiziranja Hrvatskog katoličkog akademskog društva u Beču. To malo društvo od samo 5 članova nazvali su *Hrvatska*. Uz Ivana Butkovića društvo su sačinjavali student filozofije Milan Maraković, njegov kolega Matija Dević te svećenici Kamil Dočkal i Josip Frančišković. Odmah po osnivanju, Butković je želio pokrenuti đlački list. No zbog nedostatka suradnika morao je od toga odustati. Umjesto đlačkog lista, njegova skupina je 1905. izdala almanah *Nepredavana predavanja*. Ipak, potkraj godine priključio im se mladi student Ljubomir Maraković te su počeli izdavati list znakovitog imena *Luč*. Taj mladi student istaknuo se kao književnik, autor brojnih eseja, studija i novinskih kritika te je bio član Hrvatskog katoličkog seniorata. Glavno geslo i ideja za koju su se borila glasilo je :“Hoćemo čvrstu organizaciju svega hrvatskoga katoličkoga đlačstva.“ Tom programu su pristupili jako odlučno gdje se svakako osjetila beskompromisnost urednikova mentora biskupa Mahnića. Ključni cilj lista *Luč*, kao i društva *Hrvatska*, bio je organiziranje hrvatske katoličke mladeži. Utjecaj *Luča* i društva *Hrvatska* osjetio se i u dalekom Beču, a najveći razlog tome je čvrsta organizacija katoličkih đlačtava u hrvatskim krajevima i udruženja poput *Marijine kongregacije*, koje su vodili isusovci. Mahnićev i Butkovićev đlački pokret počivao je na trima odrednicama: vjerskoj, narodnoj i demokratskoj, što je bilo izrađeno geslom „*hrvatstvo, katoličanstvo, demokracija*.“ Najvažnija komponenta je bila vjerska koja je nalagala življenje po jasnim načelima gdje se katolička mladež trudila prenijeti te ideje na sva područja ljudskog djelovanja. Narodna komponenta se odnosila na zalaganje katoličke mladeži za pravo hrvatskog naroda na slobodu i samoodređenje. Demokracija je za mladež hrvatskog katoličkog pokreta bila jako važna. Podrazumijevala je jednakost svih ljudi pred Bogom. Dakle, demokracija u pravom smislu riječi ne bi bila autentična ako bi se na bilo koji način nijekala kršćanska vjera.

RELIGIJSKO PJESNIŠTVO HRVATSKE MODERNE

Razdoblje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u hrvatskoj se književnosti naziva hrvatska moderna. Početkom moderne najčešće se smatra 1892. godina na čijem čelu stoje novele *Moć savjesti* Antuna Gustava Matoša i *Misao na vječnost* Janka Leskovara. To razdoblje obilježeno je i političkim turbulencijama koje su kulminirale 1895. godine kada su mladi zagrebački studenti na središnjem zagrebačkom trgu zapalili mađarsku zastavu u znak protesta protiv politike Kluena Hedervarya i mađarizacije. Zbog tog čina, mnogi studenti su protjerani iz Zagreba te su studij nastavljali u Beču i Pragu. Ta godina vrlo je značajna i zbog otvaranja nove kazališne zgrade u Zagrebu koju je svečano otvorio car Franjo Josip II. Hrvatsku modernu možemo podijeliti u dvije faze. Kao što smo već rekli, početak u književnom smislu je 1892., a u političkom se uzima 1895. godina. Prva faza traje negdje do 1903. te u tom razdoblju nastaju uglavnom kritičarska djela koja su usmjerena na analizu djela iz hrvatske književne tradicije. Druga faza traje od 1903. do 1914. ili 1916. godine. Najčešće se kao krajnja godina uzima 1914. jer te godine umire Antun Gustav Matoš te počinje Prvi svjetski rat. U toj drugoj fazi svoja najznačajnija djela stvarali su Matoš, Vojnović, Vidrić, Kozarac i mnogi drugi. Unutar razdoblja moderne možemo pratiti i dvije skupine kulturno – političkog naraštaja, prašku i bečku skupinu. Predstavnici praške skupine okupljali su se oko časopisa *Hrvatska misao* koji je počeo izlaziti 1897. Oni su se zalagali za sociološko – psihološki pristup književnosti te su smatrali da književnost treba biti tendenciozna. Glavni ideolog ove skupine bio je Milan Šarić. Predstavnici bečke skupine okupljali su se oko časopisa *Mladost* koji počinje izlaziti 1898. Najznačajniji članovi su bili Milivoj Dežman Ivanov i Branimir Livadić. Djelovali su pod utjecajem bečke moderne te su se zalagali za slobodu umjetničkog stvaranja. Književnici hrvatske moderne okreću se svojoj unutrašnjosti te pokušavaju objasniti ono nedokučivo, podsvjesno i zagristi ono što još nije istraženo. Uz to, bitne karakteristike moderne su suprotstavljanje tradiciji, uključivanje u srednjoeuropske književne tokove, zatim kritičnost te sloboda izražavanja. Moderna je razdoblje koje prati niz pravaca poput simbolizma, impresionizma, psihološkog ilirizma i slično. Naglasak se stavlja na estetiku literarnog djela te na razvijanje novih stilskih postupaka u izricanju osjećaja.

Čovjek moderne je osamljena, slobodna, znatiželjna i religiozno – skeptična osoba koja čezne za autonomijom. Razvija se metafizička osamljenost i gubitak vjere i sigurnosti univerzalnog reda. Stoga će hrvatsko pjesništvo od Moderne do danas biti u neprestanoj žudnji za smislom i konačnim odgovorima. Naći se u jednoj napetosti između dvije kozmičke projekcije: agnostičke i kršćanske. U nemogućnosti da uspostavi kontakt s Bogom, pjesnik Moderne će vlastitu samoću nastojati prevladati putem osjetilnosti koja ima tu posredničku ulogu za komunikaciju s nedohvatljivim Božjim svijetom.⁷

Dakle, čovjek je pojedinac koji se traži i preispituje u vrtlogu svega toga te se izbjegava sagledavati kao društveno uvjetovano biće. Kao glavni ideal tog razdoblja smatra se ljepota koja je postala zajednički simbol svim umjetničkim pokretima od simbolizma do secesije. Sam Matoš je u svojim esejima znao reći: „Naša je vjera ljepota.“ Kao što smo istaknuli već ranije, to je razdoblje u kojem se puno pisalo o Bogu, o vjeri, smislu postojanja te se tragalo za onom biti, za vlastitim identitetom. Katolički intelektualci i pisci tada su postali svjesni usitnjavanja kršćanskog koda te su osjetili snažni i neizbježni nalet modernizma.

Sve to nije moglo ne odraziti se na književnost i književnike, pa kršćanstvo, naročito katolištvo, ne dovesti i na književnoj sceni u sukob s nazorima i pojavama što su se osobito od prosvjetiteljstva dalje fundirali kao agnosticistički, ateistički i antiteistički.⁸

Govoreći upravo o tom religijskom pjesništvu na prijelazu između 19. i 20. stoljeća, posebno trebamo istaknuti Silvija Strahimira Kranjčevića. Za njega slobodno možemo reći da je to pjesnik srca, pjesnik humanist koji se zalagao za socijalnu pravdu i tražio mir. Centralna i nezaobilazna točka njegovog pjesničkog stvaralaštva je osoba Isusa Krista. Kranjčević nam jasno odvaja Boga od čovjeka, lik Isusa Krista od Crkve. Krist je za njega nadljudska i Božja pojava, dok je Crkva slaba i nije u potpunosti dosljedna Kristovog nauka. Pjesnik kroz svoje pjesme suosjeća s patnjama cijeloga svijeta te se na taj način suobličuje s Isusom Kristom.

⁷ Dragun, Silvana: *Hrvatsko religiozno pjesništvo 20. stoljeća*; Prudencija, hr., portal za kršćansku kulturu i umjetnost

⁸ Lončarević, Vladimir: *Književnost i hrvatski katolički pokret*; ALFA, Zagreb, 2005.

SILVIJE STRAHIMIR KRANJČEVIĆ

Jedan od najznačajnijih hrvatskih književnika iz razdoblja realizma, koji je za sobom ostavio golemo nasljeđe, smatra se Silvije Strahimir Kranjčević. Rodio se 17. veljače 1865. godine u Senju. Pučku školu i gimnaziju završio je u rodnom gradu, ali zbog svog burnog karaktera i buntovne mladosti nikada nije maturirao. Upravo zbog toga odlučio je kako je najbolje da ode u sjemenište. Dva mjeseca je proveo u sjemeništu u Senju, a zatim još šest mjeseci na kolegiju ustanove *Collegium – Germanico – Hungaricum* u Rimu. No ubrzo shvaća kako svećenički poziv ipak nije za njega te napušta rimsko sjemenište. Iako se kratko zadržao, taj boravak u Rimu duboko će obilježiti njegov život i njegovo književno stvaralaštvo. Nakon povratka iz Rima kratko boravi u Zagrebu gdje uz pomoć nadbiskupa Josipa Juraja Strossmayera upisuje tečaj za učitelja te se druži s književnicima koji su se zanimali za stranku prava. Upravo zbog njegove pravaške političke orijentacije u tadašnjoj Khuenovoj Hrvatskoj za njega nije bilo kruha. Godine 1886. odlazi u Bosnu i Hercegovinu gdje će raditi na nekoliko različitih lokacija kao što su Sarajevo, Livno i Mostar, a upravo će u Sarajevu i ostati do kraja svog života. Po tim svojim životnim postajama u Bosni ne samo da je osiguravao svoju egzistenciju, nego je i pjesnički sazrijevao. U Sarajevu je punih osam godina uređivao časopis *Nada* koji je izdavala Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, a oko koje su se okupljali najugledniji hrvatski književnici i koja je postala najvažniji književni časopis hrvatske moderne. Nakon što je *Nada* prestala izlaziti 1903., Kranjčević je obnašao funkciju direktora u jednoj trgovačkoj sarajevskoj školi. Na književnoj sceni, Silvije Strahimir Kranjčević, prvi put se javio 1883. godine pjesmom *Zavjet* koja je objavljena u *Hrvatskoj vili*. Stihovi tog nepoznatog pjesnika naišli su na pozitivne kritike te mu je odmah proricana uspješna i svjetla pjesnička budućnost. Potaknut tim, iz Rima šalje još dvije pjesme *Pozdrav* i *Senju-gradu*, 1884. koje su objavljene u časopisu *Sloboda*. Nakon povratka iz Rima u *Viencu* objavljuje pjesmu *Noć na Foru* te odmah potom u Senju i prvu zbirku pjesama *Bugarkinje*. Dinamičnim pjesničkim početkom najavio je svoj književni put koji će trajati dvadeset pet godina, od *Zavjeta* 1883. do *Hristove slike* u *Savremeniku* 1908. Nažalost, teška bolest prekinula je taj put. U nadi u ozdravljenje Kranjčević odlazi u Beč, no nije uspio. Vratio se u Sarajevo gdje je i umro 29. 10. 1908. godine.

Za Kranjčevića možemo reći da je pjesnik koji je s jedne strane nastavljao našu tradiciju, a s druge otvarao nove teme i širio nove vidike. Bio je svjestan stvarnosti u kojoj je živio, ali je te nove obzore širio i na duhovna pitanja i sudbinske nemire. Život i školovanje u sjemeništu, najprije u Senju, a zatim i u Rimu, na Kranjčevića su važno utjecali te se razabire pjesnikom koji je izrastao iz jednog religioznog kršćanskog ozračja. Sav njegov opus izrastao je iz tradicionalne kršćanske slike svijeta, iz biblijske vizije i religiozne pozadine. No, njegova poezija nije izravno religiozna, ponajmanje didaktična. Naprotiv, vrlo je složena, slojevita, višestruko značenjska. Drago Šimundža jasno to objašnjava u svom radu o Kranjčevićevim religioznim polazištima:

Za razliku od Marka Marulića i hrvatskih baroknih pjesnika, koji su, poput Ivana Gundulića, uzimali biblijske motive da bi svoja stajališta potvrdili u vjerskim shvaćanjima, Kranjčević uzima biblijski predložak ili polazi od religiozne misli u cilju svog kreativnog čina. Važan mu je svijet vlastitih viđenja. Stoga paralelno gradi svoju misao ili, što nije rijedak slučaj, u složenoj konfrontaciji misli i ideja traga za konačnim odgovorima o smislu i sudbini čovjeka i svijeta⁹.

Svjestan kušnja koje ga okružuju u vanjskom svijetu i unutarnjih dilema koje ga prožimaju, Kranjčević će sve dublje ponirati u sudbinska pitanja. Pri tom će jako intimno suosjećati s povijesnom zbiljom i tjeskobnim položajem čovjeka u društvu. Upravo zbog tog razdora između srca i razuma, neumorno će tražiti rješenja. Osnova u tom polasku bit će mu religiozna vizija s kojom će se toliko zbližiti da joj se nikada neće moći oteti. S njom će se stalno nadahnjivati, tražiti inspiraciju, komparirati i održavati svoje misli i iskustva. Pri poniranju u sudbinsku problematiku čovjeka i svijeta, religiozna postavka služila mu je za opće obzorje i misaonu pozadinu s upregnutim sumnjama i tjeskobnim meditacijama. Zbog toga je analizirajući život i djelo Silvija Strahimira Kranjčevića, rijetko koji kritičar mogao ne spomenuti i ne usporediti njegov karakter, buntovnu mladost, česte selidbe i sukobe s njegovim književnim stvaralaštvom. Ono po čemu se Kranjčević još isticao bilo je njegovo domoljublje i rodoljublje. Mnogi će kritičari tako isticati da je upravo poezija ispunjena domoljubljem najjače oružje i duhovna hrana za vrijeme Khuenove vladavine u Hrvatskoj. Za razliku od nekih prethodnih književnika, zreliji Kranjčević nastoji

⁹ Šimundža Drago: *Religiozna polazišta i dileme Kranjčevićeve poezije*; Zagreb, 1988

nacionalno približiti univerzalnom, a s tim je zapravo želio oplemeniti i istaknuti nacionalne osjećaje. Stoga je Kranjčević, slijedeći Mihanovića i Preradovića, otvorio put novom naraštaju književnika poput Matoša, Ujevića, Krleže, Nazora i drugih. Upravo zbog rodoljublja i lika Isusa Krista kao centralne osobe u njegovim pjesmama, Kranjčevića se često promatra kroz kristološku shemu. Hrvatsku književnost, gledajući s misaonog i teološkog stajališta, ne ulazeći u neke dublje analize, možemo podijeliti u dva dijela. Isto tako, lako ćemo se složiti s tim da je, kada je u pitanju religiozni pristup toj književnosti, Silvije Strahimir Kranjčević i temeljna razdvojnica i nerazdvojiva spojnica.

Kranjčević je, dakle, ako prihvatimo spomenutu razdiobu, kamen međaš naših tradicionalnih polazišta i faustovski nemirnik modern(ističk)ih sumnja i pretraživanja. S njime završava naša stara, manje-više jedinstvena (glagoljaška, marulićevska, renesansna, barokna, preporodna, romantična i realistička) tradicija linearne misli i uhodane poetike, a započinje nova, u mnogočemu moderna, dapače u svom duhovnom nemiru i racionalističkom pokušaju modernistička orijentacija.¹⁰

Možemo reći da se u Kranjčevićevoj poeziji miješaju i jedna i druga književnost koje su dosta utjecale na njegovo stvaralaštvo. No njegova pjesnička osobnost i talent bili su jači od tih okvira iznad kojih se sam pjesnik uvijek izdizao. Govoreći o religioznoj tematici, Kranjčević nam je jako zanimljiv. Razlog tome je što je jedan od prvih pjesnika koji je zašao u religioznu tematiku i u njoj ostao. Za razliku od mnogih drugih svjetskih, a i domaćih pjesnika, koji su svoje iskaze po pitanju vjere davali u plošnom obliku, Kranjčević je išao dinamičnim, složenim putom na kojem je susretao vjeru i nevjeru modernog čovjeka, nemire, napetosti, razne skeptične dileme i slično. U svojim pjesmama zadirao je u tajne zla i razna sudbinska pitanja te se s njima hrabro nosio. Težio je istini i pravdi te je tako često sučeljavao svoja religiozna polazišta i životna iskustva s problemom zla i ljudske sudbine. Patnje, suze i bol kako pojedinca, tako i čitavog naroda, duboko su ga pogađale te im je uvijek pokušavao pronaći uzroke duboko u svojoj ljudskoj i kršćanskoj interpretaciji. Jer, kako kaže Drago Šimundža: „Prvi je u našoj književnosti povijesnu zbilju svoga naroda uzdigao na univerzalnu razinu.“¹¹ I u tome se Kranjčević neumorno borio s etičkim i sudbinskim problemima. Često se propitkiwao, postavljao teze, a povijesne nevolje povezivao je s

¹⁰ Šimundža, Drago: *Bog u djelima hrvatskih pisaca*; Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

¹¹ o. c.

položajem čovjeka u društvu. Bio je pjesnik koji se emocionalno priklanjao mišljenju da stvarna zbilja odražava kozmičku zbiljnost. Ulazeći tako u duboka razmišljanja i sama je Biblija, riječ objave, došla u pitanje. Istodobno je objavu prihvaćao i sučeljavao se s njom. Mučila su ga pitanja o samoj Božjoj providnosti te pitanja o opravdanosti stvarateljskog čina. Zamršenost, pesimizam, stalna pitanja vodila su Kranjčevića do još većih i dubljih nesporeda. Nije bio siguran u hijerarhijski poredak svijeta i svemira te je sumnjao u njihove osnovne postupke, a te sumnje vodile su ga sve do pitanja o odgovornosti samog Stvoritelja.

ANALIZA KRANJČEVIĆEVOG RELIGIJSKOG OPUSA

Silvije Strahimir Kranjčević je pjesnik u čijem smo, ne baš velikom književnom opusu, prepoznali kvalitetu velikog pjesnika. Za života su mu izašle samo tri zbirke pjesama: *Bugarkinje* (1885.), *Izabrane pjesme* (1898.) i *Trzaji* (1902.). Četvrta zbirka *Pjesme*, koja je pripremana povodom 25. obljetnice pjesnikova književnog rada, izdana je posthumno. Gledajući s teološkog gledišta i religijske prosudbe, cijeli Kranjčevićev književni opus može se podijeliti u tri glavna razdoblja koja su približno istog vremenskog trajanja.

Prvo obilježavaju *Bugarkinje*, s nizom religioznih misli i povjerenja; drugo *Izabrane pjesme*, s oštrim pitanjima i gorkim sumnjama; treće se spontano nastavlja na drugo, s dubljom boli i novim razočaranjem u istom poetskom i misaonom slijedu; predstavljaju ga dvije posljednje zbirke, *Trzaji* i *Pjesme*, pune sudbinskih nemira koji velikim dijelom prelaze u pesimizam i očaj.¹²

U svojoj prvoj zbirci *Bugarkinje*, Kranjčević je vrlo aktivan pjesnik koji budi nadu, vjeru te podiže nacionalnu svijest. Neven Jurica ističe kako Kranjčević svoju domoljubnu poeziju stvara po uzoru na Šenou i Harambašića jer ih svu trojicu krasi onaj domoljubni zanos i patriotizam. Još navodi kako je Kranjčević iskreno religiozni pjesnik. Pomnu analizu pjesnikove religijske poezije, na primjeru zbirke *Bugarkinje*, dao je Daniel Miščin. On u toj zbirci ističe dvije kategorije religijskih tema: Bog kao smisao borbe te vjera u providnost. Religijsku problematiku sažima na sukob dviju

¹² o. c.

metafizika, metafiziku idealnog (Božjeg) i metafiziku realnog. Književni povjesničar Antun Česko u svojoj studiji *Za Kranjčevića. Od arhivacije do kanonizacije* nudi nam paralelno čitanje Harambašićeve pjesme *Hrvatskoj* i Kranjčevićeve pjesme *Zavjet* kako bi nam ukazao na inovativnost, originalnost i individualnu kvalitetu već u prvoj pjesmi mladog Kranjčevića.

Ne ljubiti tebe, mučenički dome,

Za tebe ne dat isti život svoj.

Oj, kak bih mogo kada na tlu tvome

S mlijekom majke duh usisah svoj?

(*Zavjet*, 1883.)

Kao što nam govore i ti stihovi, Kranjčević je na početku svog književnog stvaralaštva bio snažno vjerski i nacionalno zanesen te je bio spreman dati život za svoj *mučenički dom*. Težeći nadvladati neprilike koje ga zaokupljuju i podići narodni duh, Kranjčević rodoljubnu tematiku isprepleće romantičnim zanosima i vjerskim osjećajima te upravo religiozne motive dovoljno uključuje u opću tematiku. Već na početku svog pjesničkog života, Kranjčević se susreće s glasovima nemira, tjeskobe, doživljaja tragičnosti, opomene i kritike. U svemu tome mladi se pjesnik uporno obraća Bogu očekujući od njega pomoć. Kada je bio u sjemeništu, u pjesmi *Ja pregaram* (1883.), moli se Bogu da mu da snage da ustraje u svom svećeničkom pozivu. Isto tako, kada je napustio sjemenište, opet se obraća Bogu moleći ga da ga podrži u njegovom novom, sada pjesničkom zvanju.

Oj, siđi, sine, k zemlji toj

I pjesmom svetom zvijeri kroti,

Daj utri suzu, utri znoj,

Pomozi bijedi i siroti!

(*Pjesniku moć*, 1884.)

Pogođen prvim tjeskobama i sumnjama, pjesnik iskreno traži utočište i povjerenje u Boga i vapi za pomoć. To možemo vidjeti i u pjesmi *U očaju* iz 1884., koja je ostala neobjavljena.

*Bože silni, Bože svemogući,
ti li ne ćeš – tko da mari tada!?
Čuj gdje vapi pjesnik ti dršćući
Pa pred tobom na koljena pada,
Da ga čuješ, silni Stvorče, ti!*
(*U očaju*, 1884.)

Unatoč vapajima i nemirima, Kranjčevićeva vjera je i dalje čvrsta i ne sumnja u nju. U ovim stihovima do sada pjesnik je očajan, ali ne gubi nadu i vjeruje u bolje. Oslanja se na Boga i smatra kako će zajedno pobijediti nepravdu. Stoga poziva svoj narod da zajedno mole nad grobovima svojih mučenika, žaleći se na nepravdu koja je zadesila njegov narod.

*Ah, otad, Bože, - je l to usud tvoj,
Il jaram kletve na šiju otaca? –
Ah, otad, Bože, cijeli narod moj
Obukao je košulju mrtvaca
i – posta rob.*

(*Grobovi*, 1885.)

Dakle, pjesme iz prvog razdoblja njegovog stvaralaštva su snažno prožete vjerom u pravdu i konačni sud, a glavni oslonac mu je Bog i zajedništvo njegovog naroda. Od značajnijih pjesama iz prvog razdoblja zasigurno se ističu socijalna himna *Radniku*, zatim *Hrvatskoj majci*, *Hrvatica kod kolijevke*, *Suzi roblja*, *Krvave suze*, *Sjeni majke* i druge. Iz samih naslova ovih pjesama možemo izdvojiti motive koji najčešće

prevladavaju u ovoj zbirci, a to su narod, radnik, majka i suze. Česko smatra da Kranjčević zbirkom *Bugarkinje* nasljeđuje tradiciju, ali je oživljava na jedan poseban način. Ističe da Kranjčeviću rodoljubnu fazu možemo promatrati dijelom kao budničarsku fazu, a dijelom kao intimnu. Kao bitne karakteristike pjesnikove rane poezije ističe strukturabilnost strofe i stiha, sinkroniju te povezivanje lirskog, epskog i dramskog. Smatra da *Bugarkinje* zauzimaju bitno mjesto u Kranjčeviću opusu, kako tematskom tako i strukturalnom te da je ta zbirka temelj na kojem se kasnije razvio novi Kranjčević. Pjesnička veličina Silvija Strahimira Kranjčevića leži u tome da je unatoč svemu išao samostalnim, kreativnim putom postepeno se razvijajući i u sadržaju i u obliku.

Udario je čvrste temelje hrvatskoj novijoj lirici te proširio njezina područja novim socijalnim, političkim, humoresknim, rodoljubnim, refleksivnim i religioznim temama.¹³

Poštujući tradiciju i vrijeme u kojem je djelovao, Kranjčević je stvarao nove poetske oblike u kojima su nemiri i religijska poimanja bili presudni. Kroz svoje pjesme nadahnjivao se nepravdama i metafizičkim sumnjama te se stalno susretao s pesimističnim idejama. Svoj pjesnički poziv je doslovno shvatio kao svoj život. Iako se svakodnevno susretao s nepravdom te raznim društvenim, egzistencijalnim ili političkim nevoljama, Kranjčević nije mogao šutjeti, nego se pokoravao tom pozivu podižući svoje pobune u ime Boga i pravde. No uporno se boreći za moralna dostignuća, pjesnik je paralelno bio svjestan da se ona uvijek i ne ostvaruju te je to u njemu stvaralo duboke sumnje i rasprave. Unatoč svim nemirima i tjeskoba s kojima se susreće, Kranjčević ostaje čvrst vjernik i ne da se pokolebati. Osjeća da je Božji poslanik koji u njegovo ime kroz svoje pjesme treba ublažavati ljudsku patnju i bol. U pjesmi *Kolo sreće* objašnjava nam tu suradnju između Boga i njega. Pjesma u početku govori o romantičnoj i religijskoj zanesenosti mladog pjesnika, ali što dalje čitamo nailazimo sve više na boli i patnje. Pjesnikove misli prema kraju pjesme postaju sve teže i nemirnije svjesne stvarnosti koje ih okružuju. Pjesnik stoji nasuprot tom nasilju i nepravdi, usprkos tome što zna da ne može ništa promijeniti. Zamišljajući tako idealan odnos s Bogom, kod Kranjčevića će se ipak pojaviti sumnja u uspjeh što će trajno izazvati kontrast između njegovih ideala i stvarnosti u kojoj se nalazio. U drugom razdoblju Kranjčevićeve poezije, sumnje, nemiri i sudbinske

¹³ o. c.

dileme potpuno prevladaju njegove stihove. Njegova druga zbirka *Izabrane pjesme* je mnogo zrelija nego zbirka *Bugarkinje*. U *Izabranim pjesmama* Kranjčević dublje suprotstavlja religijska stajališta s konkretnom stvarnošću. Odgajan u tradicionalnom okruženju, pjesnik je učen da je Bog dobri Otac koji je sve stvorio iz ljubavi. Bio je svjestan ljudske slabosti, kušnji, patnje, znao je za moralne vrijednosti te vjerovao u konačni sud i pravdu. No stvarnost koja je odstupala od toga, izazivala mu je tjeskobu.

Nije je mogao prihvatiti. Naprotiv, u izravnom je sukobu sa životom, začudno, srcem shvaćao i umom otkrivao u konkretnoj zbilji i povijesnoj stvarnosti nepomirljive razlike, do kozmičkih razmjera, između onoga što je religiozno očekivao i stvarno doživljavao.¹⁴

Došlo je vrijeme kada Kranjčević, poput Mojsija, više nije bio siguran u svoje ideale.

I tebi baš, što goriš plamenom

Od ideala silnih, vječitih,

Ta sjajna vatra crna bit će smrt,

Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam

U ideale svoje sumnjati.

(Mojsije, 1893.)

Kako bilo, nikada svoje religijske ideale nije u potpunosti zanijekao, ali je s dubokom nesigurnošću o njima razmišljao, postavljajući sam sebi prkosna i cinična pitanja što je dodatno produbljivalo njegovu sumnju. Sve ono što je do sada smatrao stvarnošću, gubilo je smisao, a nemiri i kaos postali su prava zbilja oko njega. Više nije ulazio u dijaloge s narodom i poviješću, nego sa samim Bogom, pitajući ga zašto svijet nije idealan i zašto ima toliko zla i nepravde. Nikako nije mogao povezati milosrdnog Stvoritelja s tolikom ljudskom patnjom. I upravo što je više sumnjao, Bog mu je bio potrebniji. U pjesmi *Astrea razgovora s Pravdom svijeta* koja mu ukazuje na veliko zlo i nepravdu, a sam pjesnik shvaća da je i ona pred njima nemoćna.

...Ja sam Pravdu svijeta gledao,

¹⁴ o. c.

Reko sam joj: Evo – ti si!

Osvetit ćeš ovo čedo,

Ako dosle nikog nisi!

...Ali ona naglo zginu

Kao svjetlo ispred noći;

Izgubi se u prazninu –

Ko da neće više doći.

(Astrea, 1890.)

Kranjčević stalno ustaje u ime naroda, pravde i morala, ali u toj silnoj želji da stabilizira strukturu svijeta, pesimizam prevladava njegove misli i tako samo produbljuje sumnju. Zbog svoje duboke osjećajnosti i rekli bi, naivne iskrenosti, pjesnik je stalno bio u procjepu između pravde koju je tražio i zbilje u kojoj se našao. S jedne strane mučilo ga je to što Bog, ako može, neće da popravi svijet, a s druge se pak dovodio u sumnju da li Bog stvarno može na to utjecati. Uznemiravalo ga je to što zlo tako dugo može opstati i što može utjecati na konstrukciju svijeta i čovjekove misli.

Znakovito je da se cijelo vrijeme uzajamno buni i vjeruje; svijet promatra i doživljava kršćanski, a opet oštro nastupa i prosvjeduje. S jedne strane polazi od biblijskih premisa, a s druge se uporno suočava s vlastitim prijeporima te traga za svojim prigovorima i nedorečenim zaključcima.¹⁵

Unatoč prosvjedima, opet naglašavamo, Kranjčević se ne odriče Boga i kršćanskih načela. U pjesmi *Zadnji Adam* (1896.) unatoč brojnim upitnicima, sumnjama i beznađu pred pjesnikom se ukazuje križ kojeg grabi svojim rukama u posljednjim trenucima svog života i suočava se upravo s tim nerješivim sumnjama. *Izabrane pjesme* je zbirka koja sadrži pjesme koje su pune nemira, sumnji, dilema i prosvjeda, ali su ostale u okvirima kršćanske slike svijeta. Ove pjesme Kranjčevića prikazuju kao autora koji se lomi na granici religioznog i skeptičnog, filozofskog i racionalnog, autora koji pleše po rubu vjere i nevjere. Dok su *Izabrane pjesme* izazivale

¹⁵ o. c.

prosvjede, nemire i produbljivale pjesnikovu sumnju, *Trzaji* (1902.) i *Pjesme* (1908.) su zbirke koje su rezultirale potpunim razočaranjem i sumnjom u stvarni svijet. Uz takvo stanje misli, Kranjčevića je u to vrijeme zahvatila neizlječiva bolest koja ga je i fizički i psihički slamala. Ove posljednje dvije zbirke se tematski i stilski ne razlikuju od prethodnih dviju, ali pjesnikov doživljaj razočaranja i sumnje je mnogo intenzivniji te postaje svjesniji zbilje i na taj način kao da se pomirio s razočaranjem. *Trzaji* su, možemo reći, autobiografska priča u čijim je pjesmama bol sve jača i prisutnija te se osjeća prepuštanje sudbini. Kranjčević u ovom razdoblju postaje prkosniji i krivca traži u svakom. Tako se u *Prosinačkom suncu* obračunava s *majčicom zemljom*.

...Niko joj ne pjeva pjesme, nitko ne govori ništa,

Niko je ne žali, niko, šutnja sve gluha je svuda;

Umrije, kako i mrije krvnica bezbrojnih Krista,

Majčica plodna bezbrojnih Juda...

(Prosinačko sunce, 1899.)

Na život gleda kao na prokletstvo, na nešto odbojno, kao u pjesmi *Život* iz 1900. godine. Dakle, u *Trzajima* je samo produbljivao svoje sumnje i razočaranja, uz to više potaknut i bolesti koja ga je zahvatila. Uz takav pesimističan pogled na život u Kranjčevićevim pjesmama možemo primijetiti gađenje i odbojnost prema životu, što ćemo kasnije moći vidjeti u Sartreovoj *Mučnini* i Camusovom *Strancu*. No usprkos svemu tome, Kranjčević ne odustaje od svog svjetonazora te se stalno vraća na svoj ishodišni izvor, na biblijsku viziju svijeta. Istina, na tu viziju više ne gleda s nekim dubokim povjerenjem, više kao na nešto nebulozno, ali ipak ne odustaje od nje. *Trzaji* predstavljaju pjesnikovu depresivnu fazu koja je puna sudbinskih problema. U pjesmama te faze najviše u opreku stavlja vjerske ideale i životnu stvarnost, a sve to popraćeno je pesimističnim slutnjama te pjesnik stvara novu sliku o čovjeku i njegovu položaju u svijetu. Stihovi su mu sada puni sumnje i nepovjerenja te je zabrinut za sudbinu svijeta. U pjesmi *Groblje na umoru* iz zbirke *Pjesme* izravno tuži nebo što samo šuti i ne učini nešto za ovaj svijet. Tako se Kranjčević pretvara u skeptičnog teologa i filozofa koji se stalno kreće na rubu tradicije i modernih pojava, a težeći otkriću tako željene pravde i istine, stalno postavlja kompleksna pitanja i na njih traži odgovor. Za Kranjčevića možemo reći da svijet istodobno doživljava i teološki i

subjektivistički, iznoseći stalno svoje misli i osjećaje. Već spomenuta pjesma *Mojsije* (1893.), pravi je primjer dijaloške pjesme koja je prepuna biblijske tematike, sudbinskih pitanja i povijesnih činjenica. Kranjčević se u ovoj pjesmi obraća i svom narodu, ali i općenitoj biblijskoj povijesti. Lik Mojsija poslužio je pjesniku da preko njega iskaže svoja stajališta. U pjesmi se ističe kako su svi ljudi smrtni, a Bog Svevišnji, ali pjesnik ne odustaje od svog zahtjeva da Bog pomogne svom narodu te da kazni krvnike. No Bog se čudi tom njegovom zahtjevu i odgovara mu:

*A luda želja! da, al ljudska jest!
Da kunem kletvom krvne silnike,
Da bijem narod, a zbog naroda,
O stvore moj?! A zašto da bih ja
Zbog jednog stvora drugi kido stvor?!*

(*Mojsije*, 1893.)

Tim riječima Bog potvrđuje da je temelj moralnih zakona te da su svi ljudi pred njim jednaki. Pjesnik razumije Boga, ali i dalje traži od Njega da izbavi njegov narod i pomogne mu. Dakle, ovi dijalozi između Mojsija i Boga, odnosno, Kranjčevića i Boga, potvrđuju biblijska shvaćanja o čovjeku. Isto tako, ima pjesama u kojima Kranjčević ne sumnja, ne prigovara Bogu i ne traži ga pomoć, nego samo skrušeno moli. Takve pjesme su recimo *Golgota* i *Pjesma sv. Franji* iz 1895. godine. U njima se najbolje primjećuju Kranjčevićeva skrušena religiozna promišljanja prema Bogu i humanost prema čovjeku. Upravo mu je to dalo snagu da unatoč pesimizmu i sumnjama koje su okupirale njegove misli, istodobno hrabri čovjeka potičući ga da ne slomi svoj duh.

*I kad otrov jošte veći
U srce te ljuto zgodi,
O, moj druže, nemoj reći:
Ah, čemu me majka rodi!*

(*Utjeha*, 1891.)

Vrhunac njegove vjere možemo pronaći u uskrsoj pjesmi *Mir vam* iz 1899. u kojoj navješćuje Kristov drugi dolazak i vjeruje kako će jednog dana pasti u Kristovo naručje. Analizirajući religioznu poeziju Silvija Strahimira Kranjčevića primjetna je njezina pripadnost modelima kao što su „stvaranje“ (pjesma *Radniku*), „smrt, revolucija“ (*Mojsije*, *Zadnji Adam*, *Zapad sunca*), „uskrснуće“ (*Resurrectio*). Ti

modeli su povezani s motivom i temom čovjeka pojedinca. U Kranjčevićевой religioznoj poeziji pojedinac je ostvaren u nizu radnik – genij – prorok - vođa – sugovornik – (su)stvaralac.

Koncepte stvaranja, smrti (revolucije) i uskrsnuća u Kranjčevićевой poeziji moguće je izolirati upravo preko teme iznimnog pojedinca koji se zatim u pjesmama definira i ostvaruje na prije spomenute načine. Čitav niz uloga koje taj pojedinac ostvaruje upućuje na vrlo složenu mrežu motiva unutar stvaralaštva samog autora.¹⁶

Uz razna sudbinska pitanja i sumnje, Kranjčević se u svojoj poeziji osvrtao i na samog Isusa Krista, ali i na Crkvu, crkvenu zbilju i njezinu praksu. Ranije smo već istaknuli kako je Kranjčević duboko razlikovao Krista od njegove Crkve. Krist mu je bio duhovni ideal od kojeg je sve polazilo, dok je u Crkvu, povijesno gledano, dosta sumnjao. S Kristom nikada nije došao u sukob, dapače, On mu je bio put po kojem je išao. S druge strane, prema Crkvi je bio kritičan jer je smatrao da su Kristovi sljedbenici više okrenuti svjetovnim potrebama, nego riječima i djelima samog Isusa Krista. Stoga ga slobodno možemo usporediti s Voltaireom, koji se s jedne strane priklanjao Bogu, a s druge oštro obrušavao na Crkvu. Da lik Isusa Krista smatra nadljudskom i božanskom pojavom, Kranjčević je dokazao mnogo puta, posebno u pjesma poput *U badnjoj noći* (1892.), *Misao svijeta* (1896.), *Resurrectio* (1897.), *Golgota* (1895.), *Dva barjaka* (1897.), *Mir vam* (1899.) i *Hristova slika* (1908.). U Crkvi je vidio ono suprotno od Kristove poruke. Smatrao ju je dosta sebičnom i nedostojnom svog utemeljitelja koja propovijeda njegovu riječ, ali je praktično ne slijedi. Kranjčeviću se nije sviđala sila i vlast te se dosta zalagao za ugrožene i siromašne. Smetala mu je raskoš crkvenih velikodostojnika koji su puno toga radili za svoje interese te na taj način dovodili u pitanje samo Kristovo djelo i žrtvu. U nekoliko pjesma javno o tome govori, a posebno se s tim suočava u pjesmi *Dva barjaka* u kojoj kritizira križarske pohode i nedosljedna ponašanja vjernika. Možemo, dakle, u njegovim pjesmama primijetiti oprečnost između Krista i njegove Crkve. Jer koliko je Krist svet, toliko je crkva slaba i nedostojna koja je svojom težnjom za slavom i vlašću oskrvnula djelo Isusa Krista. Stoga, kao jako bitne karakteristike Kranjčevića pjesnika možemo istaknuti oporbenost i konfliktnost. U svojim stihovima prikazivao nam je jedan svijet, ali paralelno s njim i njegova protuslovlja. Antun Gustav Matoš

¹⁶ Durić, Dejan, Vukelić Ana: *Topos iznimnog pojedinca u poeziji S. S. Kranjčevića*; Senjski zbornik, 2011.

smatrao ga je pobornikom oprečnih misli i doživljaja. S jedne strane okretao se budućnosti i modernim spoznajama, a s druge je pak ostao poklonik starog, čvrsto strukturiranog tradicionalnog svijeta. Analizirajući Kranjčevićevu religijsku poeziju, glavno pitanje koje se nameće nije da li Kranjčević vjeruje ili ne, nego kako i koliko vjeruje. Buntovan i skeptičan kakav je bio, razlog je tome što mu je surova stvarnost zasjenila njegove religijske ideale u koje je vjerovao. Upravo zato je bio sklon stalno sumnjati, postavljati pitanja pa čak i pozivati samog Boga na odgovornost. No sve to, nikad ga nije natjeralo da promjeni svoja stajališta i krene drugim putom, nego su i te njegove sumnje i nemiri bili kršćanski intonirani. Dakle, gledajući cjelokupno na Kranjčevićevu religijsku poeziju možemo zaključiti da je Bog za njega svet, svemoguć i konačni sudac, a Biblija predstavlja glavni izvor odakle je crpio svoje misli. No kao što smo rekli, zbog sumnji i nemira s kojima se susretao, znao je skrenuti s tog puta i dovoditi se u pesimistične dileme. Ali ipak trebamo naglasiti da su to bile samo sumnje i prosvjedi, a nikako čvrsta argumentirana stajališta jer Bog mu je ipak bio dominantna opcija u koju je konačno vjerovao.

SILVIJE STRAHIMIR KRANJČEVIĆ I JANKO POLIĆ KAMOV

Silvije Strahimir Kranjčević je pjesnik koji je rijetko povezivan s nekim ostalim bilo hrvatskim ili stranim književnicima. Ipak, poznati hrvatski teatrolog i dramaturg Darko Gašparović u svojoj knjizi *Kamov* ponudio nam je zanimljivu usporedbu ove dvojice književnika, točnije usporedbu *Psovke* Janka Polića Kamova i Kranjčevićeve zbirke *Trzaji*. Kamov je bio književnik koji je prvenstveno gutao europsku literaturu, a s domaćom je bio blizak tek posljednjih godina svog života, i to prvenstveno s djelima Jure Turića, Josipa Baričevića i Silvija Strahimira Kranjčevića. Razlog tome leži i u odgoju i autoritetu njegovog oca Ante koji se zalagao za političko hrvatstvo i kulturno talijanstvo. No na smrti je od Janka ipak tražio da čita Kranjčevića što ga je i potaknulo da jedan od svojih najboljih eseja posveti upravo Silviju Strahimiru Kranjčeviću. Riječ je o prvorazrednom eseju trodijelne kompozicije. Esaj je napisan dvije i pol godine nakon Kranjčevićeve smrti, a Kamov ga započinje riječima: „Sada, pošto je umro pjevač „bola našega – duše naše“ ovjenčan papirnatim vijencem najodličnijih naših literarnih kritičara Matoša i Marijanovića...”¹⁷ Zatim Kamov najprije iznosi neke faktografske podatke o samom Kranjčeviću da bi onda naglo krenuo s dubinskim pitanjima o Kranjčevićevoj duševnosti i životu. Pišući o Kranjčeviću, Kamov njegov bunt i karakter opisuje kroz četiri faze: nacionalnu, socijalnu, općeljudsku i svemirsku. Kroz nacionalnu se fazu buni kao Hrvat, u drugo fazi iskazuje solidarnost prema potlačenima, u trećoj opominje pravdu te u četvrtoj ustaje protiv same prirode. Kamov ističe da je kod Kranjčevića sve bio prosvjed, da je cijelo vrijeme ustajao protiv nekog ili nečeg. Iako je Kamov u svom pisanju rijetko kada isticao neke uzore, ipak je istaknuo svoju duhovnu povezanost s Kranjčevićem. Mnogo je sličnosti, ali i razlika između ova dva književnika. Kranjčević se s prvim pjesmama javlja 1883., a Kamov 1905. Obojica su u tom ranom razdoblju prošla tešku duhovnu i vjersku krizu, od čvrste vjere, preko raznih sumnji i kolebanja do potpunog odbacivanja vjere. No razlika je u tome što se Kranjčević nikada nije odrekao Boga, posebno Isusa Krista, dok je Kamov svoju krizu riješio potpunim obratom, tako što je , od možemo reći vjerskog fanatika, postao gorljivi nevjernik i buntovnik. Uz to, Kranjčević je zanesen domoljubljem i vizijom slobodne Hrvatske te

¹⁷ Gašparović, Darko: *Kamov*; Rijeka: „Adamić”: Filozofski fakultet, 2005.

tako dajući zavjet da će se boriti za njezinu slobodu, u potpunosti se predaje Bogu i svom narodu:

Zbilo se je – zoveš me –

Da ti rekнем: ne ću?

(...)

A ja idem, kamo će

Bog i rod me zvati!

(Ja pregaram, 1883.)

Kranjčević, dakle, u književnost ulazi s vjerskim i domoljubnim zanosom, ugledajući se prvenstveno u Šenou i Harambašića. S druge strane, Kamov se javlja brutalnom osobnošću, odnosno seksualnom komponentom koja proizlazi iz samom naslova *Psovke*. Kamov je stvorio *Psovku* na temelju osporavanja kršćanskog, moralnog i socijalnog nauka. U takvom tonu, Kamov će nastaviti i u *Pjesmi nad pjesmama*, čiji je naslov preuzeo iz starozavjetne pjesme koja mu je poslužila kao predložak. Stihove svoje pjesme, prilagodio je svom karakteru i doživljaju svijeta. Već na samom početku pjesnik razbija ritam biblijskog psalma te započinje seksualno rekreiranje spolnog čina, na jezičnoj i slikovnoj razini.

mi ćemo se cjelivati goli i topli i štipaj će biti krvava pjesma naša;

čupat ću ti kose, a ti ćeš tiskati oči svoje u dušu moju i bijes će biti

prokleta pjesma naša.

svijet ćemo se ko zmija i plaziti ko ideal – i tragika će biti očajna

pjesma naša;

*(Polić Kamov, Janko: Pjesma nad
pjesmama)*

Umjetnička vrijednost ove pjesme je ta što ljubavnom činu Kamov ne pristupa puko opisno, već ga raznim stilskim sredstvima oblikuje i tako čini zaseban svijet jezične umjetnine. S druge strane, Kranjčević isti motiv obrađuje u svojoj pjesmi *Ouvertira*

(Trzaji, 1902.) u kojoj motiv prvog grijeha povezuje sa začetkom tjelesne ljubavi i bratoubojstvom.

Kada je zirnuo okom polubog Edena cvjetna

Kraj njeg je klečala Eva. Dječja joj lica i prsi

Bjehu ko jagode prve, s kože ko rumen je ljetna

Dahnula mladost opojnim srsi!

Uprav je prviput vidje. Sama mu krepka ramena

Srasno se razviše spram nje. Trzaj i drhtav i vreli

Savi ga, kada mu šanu ovo ni dijete ni žena:

Moj si! – i oči staklo joj preli.

(Ouvertira; Trzaji (1902.)

U ovim stihovima jasno vidimo sve pokretačke izričajne i izražajne čimbenike pjesnikovog lirskog subjekta. Pažljivo je biran leksik koji je pun kreativne strasti u finim nijansama, a konstrukcija je stalno čvrsta i dorečena. Dok se kod Kamova ritam stalno lomi i mijenja, a leksik je redovito usmjeren prema najizravnijim konotacijama što dovodi do konstrukcije naturalističke drastičnosti. Sličnost u ritmu i metru s Kranjčevićevim stihom, Kamov pokazuje u svojoj drugoj pjesničkoj knjizi *Ištipana hartija* u kojoj dosta koristi petnaesterac i šesnaesterac s cezurom iza osmog sloga, stih koji je karakterističan za Kranjčevićovo pjesništvo. Gašparović se, dakle, pita možemo li Kamova nazvati Kranjčevićevim epigonom ili autohtonom pjesničkom ličnošću. Analizirajući pjesme i motive ove dvojica pjesnika možemo uočiti neke sličnosti u bliskosti ritma i metra te u korištenju zajedničkih motiva poput Boga, domovine i sunce. No bitna razlika između ova dva pjesnika je ta što Kranjčević i u svojim najmračnijim i najpesimističnijim sumnjama i nemirima ostaje pjesnikom nade te vjeruje u pravdu i konačni sud ne silazeći sa svoje staze na kojoj je počeo svoj pjesnički put. S druge strane, Kamov se prepušta dubokom pesimizmu i razočaranju, radeći veliki obrat u svom životu iskazujući potpunu rezignaciju.

ZAKLJUČAK

Silvije Strahimir Kranjčević je bio pjesnik kojeg je uznemiravala stvarnost u kojoj se našao. Uznemiravao ga je čovjek koji se nalazio u razdoru između uma i srca. Na temelju analize njegove poezije, primijetili smo da je puna egzistencijalne nesigurnosti i sudbinskih pitanja i nemira. Ponekad neshvaćanje Kranjčevića kao pjesnika leži možda u tome što je on snažnije i dublje proživljavao mračne strane svijete, nego one svijetle. Njegova se sumnja u vlastiti optimizam očituje se i iz situacija u kojima je i sam bio na rubu beznađa i razočaranja u svijet oko sebe. No, ipak prava priroda njegovog poimanja svijeta i pjesničkog stvaralaštva proizlazi iz temeljne kršćanske orijentacije, od koje se uz brojne nemire i sumnje, nikada nije odvojio. Bio je svjestan onečovječenja čovjeka i njegovog pada u depresiju i bezizlaznu situaciju. No nikada se nije odrekao svojih ideala te je uvijek pokazivao želju da bude i ostane svoj. Njegovi stihovi su često gorki, mračni i religiozno diskutabilni, ali ipak u konačnici doživljaja teže za Bogom. Kranjčević kao pjesnik nikada nije prestao vjerovati u pravdu i konačni sud, a na Zemlji u čovjeka koji se spreman žrtvovati za svoje ideale na putu do ostvarenja konačnog cilja. Bio je vjernik i nemirnik, buntovan i prkosan te kao takav težio je shvatiti smisao svijeta, ali i razloge ljudske patnje. Naravno, mnoge stvari nije uspio shvatiti i uskladiti te je zbog toga upadao u duboke nemire i tjeskobe, ali nikada nije mijenjao svoj put po kojem je počeo pjesnički koračati. Upravo zbog svega toga, za Silvija Strahimira Kranjčevića možemo reći da je jedan od intimno najreligioznijih i religiozno najnemirnijih pjesnika uopće. Njegova je poezija odraz pjesnika samog jer sve one sumnje i nemire koje je on osobno doživljavao, njegovi su stihovi pokazivali jednako tako. U religioznom smislu, njegova poezija je vrlo zanimljiva i znakovita predstavljajući tako razdjelnicu, a i poveznicu naših tradicionalnih, ali i modernih poetskih i teoloških razmišljanja. Na kraju, možemo reći da Silvije Strahimir Kranjčević nije bio ni dogmatski vjernik, ali ni teoretski nevjernik. Ono što mu se nikako, unatoč njegovim sumnjama i prosvjedima ne može osporiti, su njegova biblijska uvjerenja koje je uvijek slijedio te religiozna svijest koja ga je pratila cijeli život.

LITERATURA

1. Božidar NAGY, *Stota obljetnica posvete hrvatske mladeži Srcu Isusovu 1900. godine*, u: *Hrvatski katolički pokret*, 143. -158., str.
2. Dragun, Silvana: *Hrvatsko religiozno pjesništvo 20. stoljeća*; Prudencija, hr., portal za kršćansku kulturu i umjetnost
3. Durić, Dejan: *Sveobuhvatno o Kranjčeviću*; Česko, Antun: *ZA KRANJČEVIĆA. OD ARHIVACIJE DO KANONIZACIJE*; Fluminensia, časopis za filološka istraživanja, Vol. 27 No. 1 Lipanj 2015.; preuzeto s <http://hrcak.srce.hr/140826>
4. Durić, Dejan, Vukelić Ana: *Topos iznimnog pojedinca u poeziji S. S. Kranjčevića*; Senjski zbornik, 2011.
5. Gašparović, Darko: *Kamov*; Rijeka: „Adamić“: Filozofski fakultet, 2005.
6. Kranjčević, Silvije Strahimir: *Sabrana djela; Pjesme*; JAZU, Zagreb, 1958.
7. Krišto, Jure: *Hrvatski katolički pokret 1903. – 1945.*; Glas Koncila; Zagreb, 2004.
8. Lončarević, Vladimir: *Književnost i hrvatski katolički pokret*; ALFA, Zagreb, 2005.
9. Šimundža, Drago: *Bog u djelima hrvatskih pisaca*; Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
10. Šimundža Drago: *Religiozna polazišta i dileme Kranjčevićeve poezije*; Zagreb, 1988.
11. UREDNIŠTVO, Hrvatska straža, HS, 1/ 1903., br.1, 1-9.

SAŽETAK

U ovom radu riječ je o religijskom pjesništvu jednog od najznačajnijih hrvatskih pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića. U prvom dijelu rada pokušali smo definirati sam pojam religijske književnosti te iznijeti kronološki pregled hrvatske religijske književnosti od srednjeg vijeka do razdoblja hrvatske moderne. Zatim smo unutar religijske književnosti pozornost posvetili katoličkom pjesništvu te nastanku i utjecaju Hrvatskog katoličkog pokreta i njegov utjecaj na hrvatsku književnost. Izdvojili smo nekoliko važnijih osoba iz tog vremena poput biskupa Josipa Juraja Strossmayera i Antuna Mahnića. Nakon toga prikazali smo biografiju i neke podatke iz privatnog života Silvija Strahimira Kranjčevića. Drugi dio rada odnosi se na iscrpnu analizu njegovog pjesničkog stvaralaštva s naglaskom na religijsko pjesništvo. U posljednjem poglavlju donijeli smo usporedbu Silvija Strahimira Kranjčevića s još jednim vrlo zanimljivim hrvatskim književnikom, Jankom Polićem Kamovom, s kojim se Kranjčević počesto dovodio u vezu. Obojica pjesnika su tijekom svog života prolazila kroz razne duševne i vjerske krize te tako te svoje osobne nemire i duboka promišljanja prenosili u svoje stihove. Silvije Strahimir Kranjčević je bio pjesnik koji je svoje ideale želio pretočiti u zbilju i svijet oko sebe, a to često nije bilo moguće. Stoga je uvijek bio na rubu između fikcije i stvarnosti, stalno prosvjedujući, preispitujući se i duboko razmišljajući. Bio je tradicionalni vjernik, ali nemirnik i životni skeptik. Stalno je težio za istinom i vjerovao u konačno zadovoljavanje pravde. No nikada, ni onda kada je bio na dnu i sumnjao u sve to, nije odustao od svojih ideala niti se odrekao Boga.

KLJUČNE RIJEČI

Silvije Strahimir Kranjčević, religijsko pjesništvo, Hrvatski katolički pokret, Bog, ideali, sumnja, pesimizam, vjera

ABSTRACT

This work will elaborate on the religious poetry of one of Croatia's most important poets, Silvije Strahimir Kranjčević. What we have attempted in the first part of this work is to define the very concept of religious poetry as well as to provide a chronological survey of Croatian religious literature from the middle ages to Croatian modernism. Following this, we have directed our attention to Catholic poetry, as well as to the origin and influence of the Croatian Catholic movement and its influence on Croatian literature. Certain important personages from this period have been selected such as the bishop Josip Juraj Strossmayer and Antun Mahnić. After this we have presented the biography and private life of Silvije Strahimir Kranjčević. The second part of this work consists of a thorough analysis of his poetry, with special emphasis on his religious poetry. In the final chapter we have compared Silvije Strahimir Kranjčević to a very interesting Croatian writer, Janko Polić Kamovo, another important Croatian writer, who has often been linked with Kranjčević. Both poets had gone through various spiritual and religious crises during the course of their lives, and had attempted to create poetry on the basis of their inner turmoil and profound meditations. Silvije Strahimir Kranjčević was a poet who desired to make his ideals a reality and to realise them in his world, yet this was often impossible. Because of this he was always on the margin between fiction and reality, constantly protesting, questioning and thinking deeply. His faith was a traditional one, yet he was a turbulent soul and a sceptic by nature. He always sought the truth and believed that justice would prevail. And yet, even when he found himself in the lowest depths and full of doubt, he never retracted from his ideals or refuted the existence of God.